

A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században

MOLNÁR Antal

A katolikus egyház részéről kiinduló uniós mozgalmak, és itt elsősorban az újabb történetírásban a felekezetek koraként definiált 16–18. századi törekvésekre gondolok, mind ekkleziológiai, mind pedig történeti szempontból meglehetősen ellentmondásos megítélés alá esnek. Az általános problematika bemutatására itt nyilván nincsen szükség,¹ arra viszont mindenképpen szeretnék utalni, hogy ezek a nehézségek a szerb ortodox egyház és a katolicizmus kapcsolatainak kutatása során talán még a szokásosnál is erőteljesebben jelentkeznek. Mindenekelőtt maga a végeredmény is önmagáért beszél: a szerb egyház esetében a tucatnyi próbálkozás ellenére tartós, jelentősebb népességet önálló egyesült egyházba szervező unióról (a néhány parókiát magába foglaló kőrösi egyházmegyén kívül)² nem beszélhetünk. Az unió kudarca a szerbség körében jelzi tehát azokat a súlyos feszültségeket, amelyeket a felekezeti kizárólagosság jegyében a két eltérő vallási és kulturális univerzum, a nyugati és a keleti egyház közeledése okozott. Másrészt pedig fokozottan ráirányítja a figyelmünket a kérdéskör nagyon erőteljes politikai, társadalmi, gazdasági és egyházjogi meghatározottságára. Másképpen fogalmazva: a szerb ortodoxia kulturális és nemzeti szerepe egyfelől, az oszmán és keresztény állami struktúrákban élvezett viszonylagos autonómiája pedig másfelől gyakorlatilag elvi szinten tett értelmetlenné és bukásra ítéltté minden, a katolikus részről kiinduló egyesülési kísérletet.

Ennek tudatában a kérdésre vonatkozó szakirodalom áttekintése első olvasatra meglepő, némi utánagondolás után viszont voltaképpen természetes eredménnyel jár. Meglepő azért, mert amíg a balkáni keresztény egyházak történetének számos alapvető kérdése mindmáig megválaszolatlan, addig az oszmán uralom alatti ortodoxia és katolikus egyház múltjában nyilvánvalóan marginális szerepet játszó, néhány katolikus misszionárius és püspök, illetve ortodox metropolita és szerzetes alkudozásait jelentő uniós kísérletekről igen bőséges szakirodalom áll rendelkezésünkre.³ Ezekről a tárgyalásokról nagyon alapos, főleg római levéltári

¹ A szélesebb kontextusra lásd: BAÁN ISTVÁN, 'Egyesült egyházak vagy testvéregyházak?' in *Teológia* (1997/3–4) 5–14.

² A kőrösi görög katolikus püspökség történetére összefoglalóan: IOANNES ŠIMRAK, *Graeco-catholica Ecclesia in Jugoslavia (Dioecesis Crisiensis, olim Marčensis). Historiae et hodiernus status*, Zagreb, 1931; GIORGIO DŽUDŽAR, *La Chiesa cattolica di rito Bizantino-slavo in Jugoslavia*, Romae 1986.

³ A bibliográfiai tájékozódáshoz jó segédeszköz: ROMAN MYZ, *Keleti egyházak. Rövid történelmi*

kutatások alapján szinte minden dokumentálható tényt ismerünk, a források nagy részét szerb és horvát részről is terjedelmes tanulmányokban és monográfiákban dolgozták fel, sőt jelentős részüik nyomtatott kiadásban is hozzáférhető. Mindez azonban magától értetődő is egyben: ezeknek a kapcsolatoknak mindkét fél, a katolikus (-horvát) és az ortodox (-szerb) történetírás is nagy jelentőséget tulajdonított – persze utólag, a 19. századi nemzeti útkeresés és annak folyományai jegyében. Sokkal nagyobb, mint amekkorával ezek a maguk idejében rendelkeztek.

A horvát történetírás számára az unió története szervesen illeszkedik a (némi anakronizmussal) horvát katolikus egyház balkáni missziós tevékenységének történetébe, és mint vallási és nemzeti expanziós vállalkozás, szükségszerűen sikeresnek is kellett lennie. A kérdéskörrel foglalkozó historikusok, szinte kivétel nélkül Rómában tanult horvát katolikus papok, elsődleges célkitűzése, hogy minél több ilyen próbálkozásról bizonyítsák, hogy – legalábbis ideiglenesen – komoly eredményekkel jártak. Vagyis a lángbuzgalmú püspökök és misszionáriusok teológiai és lelkeségi programja a politikai és egyéb evilági szempontoktól nagyjából függetlenül meggyőzte a mélyen vallásos és a katolicizmus iránt nyitott ortodox főpapokat és szerzeteseket, akik ettől kezdve állhatatosan képviselték a Rómával való egyesülés eszméjét. A nagy levéltári dokumentációt mozgató írárok szerzői szinte minden esetben kényszeresen bizonygatják: a kolostori előjárók és a metropoliták egységnyilatkozatai érvényesek és őszinték voltak. Ennek viszont egyenes következménye, hogy az érintett területek papsága és hívei is lelkesen csatlakoztak az unióhoz – legalábbis a misszionáriusok beszámolóí alapján, amelyekben pedig – az említett történészek szerint – semmi okunk kételkedni. Vagyis a tárgyalt területek: mondjuk Montenegró, Hercegovina, Dalmácia bizonyos vidékei vagy éppen az egész ipeki patriarchátus az unióban érintett főpapok működése idején voltaképpen a katolikus egyházhoz tartozott. Persze ezzel a diadalmenettel nehéz összhangba hozni a végeredményt: a szerbség szívós ragaszkodását az ortodoxiához, amelyre magyarázatul az unióval szemben áskálódó szerb papság, illetve a török, a Habsburg és a velencei hatóságok ellenlépései, sőt sokszor általában a szerb klérus és hívek morális elégtelensége, mély tudatlansága szolgálhatnak.⁴

A szerb historikusok ezzel szemben két tényezőt hangsúlyoznak. Egyrészt nagyon gyorsan hamisítványnak, a misszionáriusok szélhámosságának tulajdonítják a szerb papok által Rómába küldött leveleket, amelyben hajlandónak mutatkoztak az egyesülésre. Másrészt pedig az egész akció-sorozat mögött a Szentszék ármánykodását látják, amely a szerb egyház és ezzel együtt az egész nemzet identitásának megsemmisítésére törekedett. Szerintük Róma kihasználta a „jugoszláv népek” szabadságvágyát és nehéz anyagi helyzetét, és katonai vagy anyagi segítség

áttekintés, Szeged 1999, 181–201.

⁴ A legfontosabb horvát összefoglalások a kérdéstről: JANKO ŠIMRAK, 'Marčanska eparhija', in *Bogoslovska Smotra* 18 (1930) 31–73., 19 (1931) 17–50., 147–191. Uő., 'Povijest Marčansko-svidničke eparhije i crkvene unije u jugoslavenskim zemljama', in *Bogoslovska Smotra* 12 (1924) 64–81., 160–187., 286–311., 412–446., 13 (1925) 33–58.; CAROLUS NEŽIĆ, *De pravoslavijis Jugoslavijae saec. XVII ad catholicam fidem reversis necnon eorum conceptu Romanae Ecclesiae*, Romae 1940; JOSIP UHAČ, *Marčanska biskupija (eparhija). Neki povijesno-pravni pogledi*, Zagreb 1996.

ígéretével egyes főpapokból kicsikarta az egyházi unió elismerését, súlyosan ve-szélyeztetve ezzel a szerbség legelemibb nemzeti érdekeit.⁵

Ha a kérdéskörrel kapcsolatos levéltári forrásanyagot kissé nagyobb távlatokban vizsgáljuk, akkor mindenekelőtt az alábbi szempontokra lehetünk figyelmesek. A Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) levéltára által megőrzött, a balkáni missziókra vonatkozó tízezres nagyságrendű 17. századi iratanyagnak csupán kicsiny töredéke vonatkozik az uniós kísérletek történetére – vagyis igencsak torzít az a szerb álláspont, amely ezekben a próbálkozásokban kívánja láttatni a Rómából kiinduló balkáni katolikus missziók történetének súlypontjait.⁶ A missziószervezés lényegi kérdéseit ugyanis sokkal inkább a katolikus szórványok ellátásának megszervezése, a missziós hierarchia kiépítése, majd az ezzel kapcsolatos számos személyi és joghatósági viszály elrendezése jelentették.

A másik fontos szempont pedig a források egyoldalúsága. A szerb egyháztörténet művelésének talán legnagyobb nehézségét éppen a belső forrásanyag hiánya jelenti. Míg a katolikus egyház esetében az írásbeliség sajátosságai lehetővé teszik a belső viszonyok, sőt bizonyos fokon az önértelmezés rekonstrukcióját, addig a szerb ortodoxia esetében ilyen dokumentáció a vizsgált korszakban nem áll rendelkezésre: alig vannak mutatóba a kolostorok belső életét, a szerb hierarchia erőviszonyait és konfliktusait megvilágító irataink.⁷ Vagyis a két nagyon eltérő kultúra párbeszédéről csupán az egyik fél fogalomrendszerében készített leírások alapján tudunk tájékozódni, anélkül, hogy bármit is megtudnánk arról: mi állott szerb részről a tárgyalások háttérében, mit is gondoltak a szerb papok akkor, amikor az egyes esetekben hajlandónak mutatkoztak egyesülni a római egyházzal. Minden jel szerint éppen ez a forráskritikai probléma jelenti a legnagyobb nehézséget, hiszen egészen nyilvánvalóan nem két egyenrangú és közös szándékú fél tárgyalt mindkettőjük számára ugyanazon jelentésű dolgokról. A misszionáriusok beszá-

⁵ A teljesség igénye nélkül csak a szerb történetírás számára iránymutató munkákat említem: NIKODIM MILAŠ, *Documenta spectantia historiam dioeceseos Dalmatiae et Istriae a XV usque ad XIX saeculum I, (unicus)* Zadar 1899; Uő., *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901; JOVAN RADONIĆ, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950, (Posebna izdanja SAN 155. Odeljenje društvenih nauka. Nova serija 3). A szerb történetírás felfogására nagyon jellemzőek Marko Jačov forráskiadványai, amelyek címük alapján ugyan a balkáni missziók dokumentációját hozzák, ugyanakkor a szerző jórészt az uniós kísérletekre vonatkozó forrásokat válogatta össze, az első kötetben még az egyes forrásokat is töredékesen, megcsonkítva tette közzé. MARKO JAČOV, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima I. (1622–1644)*, Beograd 1986, (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. II Odeljenje. Knjiga XXVI); Uő., *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*, I-II. Città del Vaticano 1992, (Studi e Testi 352–353.); Uő., *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre: Candia (1645–1669), Vienna e Morea (1683–1699)*, Città del Vaticano 1998. (Studi e Testi 386.).

⁶ MOLNÁR ANTAL, *Katolikus missziók a bódolt Magyarországon I. (1572–1647)*, Budapest 2002, (Humanizmus és Reformáció 26.) 16–26.

⁷ A katolikus és az ortodox egyház 16–17. századi történelmének eltérő forrásviszonyaival elméleti igénytel mindenzidáig tudtommal nem foglalkoztak. A szerb kolostori levéltárakról az újabb kolostor-monográfiák forrásismertető részeiből alkothatunk képet magunknak. Vö. Pl.: MIRA ŠAKOTA, *Dečanska riznica*, Beograd 1984; Uő., *Studenička riznica*, Beograd 1988. Ebből a szempontból is nagyon tanulságos a Vladimir Čorović kitűnő tanulmányait összegyűjtő kötet: *Srpski manastiri u Hercegovini*, Beograd 1999.

molói, vagy pedig a kétségtelenül nem hamisított, de a katolikus fél szempontjai alapján összeállított hitvallások és szándéknyilatkozatok minden bizonnyal csak igen áttételesen tájékoztatnak a szerb fél unió-fogalmáról, valóságos motivációiról és szándékairól, és még kevésbé az egyházi vezetés többi részének, vagy a papságnak és a híveknek az ezzel kapcsolatos állásfoglalásáról.

A kora újkori katolicizmus expanziós törekvései nem véletlenül éppen a szerb egyház esetében futottak zátonyra: pontosan itt hiányoztak azok az általános feltételek, amelyek más ortodox egyházak esetében az egyesülés esélyeit javították. A török hódítás a szerb ortodox egyház történetében is alapvető változásokat, jelentős funkcióbővülést eredményezett. A szerb patriarchátus 1459-ben (vagy egyes történészek szerint csak 1532-ben) egy évszázadra megszűnt létezni, a hierarchia az ohridi érsekség joghatósága alá került. Autonómiájának visszaállítására csak 1557-ben, Mehmed Sokolović, boszniai szerb származású nagyvezír hathatós közreműködése révén került sor. Az ipeki patriarchátus ezt követően a Balkán-félsziget legerősebb keresztény egyházi intézményévé vált. A szerb ortodox egyház belső erejének és dinamizmusának magyarázatát alapvetően két jellemző sajátosságában ragadhatjuk meg: a vallási életnek a népi vallásossághoz való hasonulásában, illetve a középkori eredetű politikai ekkleziológia továbbélésében. Az első jelenségről különösen a katolikus misszionáriusok jelentéseiből nyerünk plasztikus képet, amelyek az ortodox klérus és a hívek tudatlanságáról adnak hírt. A képzés és a teológia háttérbe szorulása, a liturgia és különösen a paraliturgikus szokások előtérbe kerülése, a népi hiedelemvilág és a hivatalos egyházi tanítás sajátos szimbiózisa a török alatt élő ortodoxia gondolkodásmódját alapvetően eltávolította a reformáció és a katolikus reform által megújított, mind intellektuálisabbá váló nyugati kereszténységtől.

Az ország török uralom alá kerülésével a szerb egyház maradt a középkori szerb államiség egyetlen letéteményese, a szerb nemzettudat kialakulásának legfőbb faktora. A Nemanja-ház uralkodása idején a szerb ortodox egyház a dinasztia kultuszát és hatalmi ideológiáját ekkleziológiai alkotóelemként ápolta és hagyományozta. Ennek következtében az állami és egyházi expanzió párhuzamosan történt, a szerb uralkodók által meghódított területek egyúttal a szerb egyház joghatósága alá kerültek, az ott lakó népelemek a (középkori értelemben vett) szerb nemzet részeivé váltak. A dinasztia legfőbb támaszának számító felsőpapság és kolostorok szerepe a szerb állam eltűnésével jelentős mértékben megnövekedett. A pátriárka az uralkodó helyett a nemzet világi vezetőjévé is vált, a kolostorok pedig a politikai tradíció és az uralkodók kultuszának kegyhelyei, sőt a politikai döntéshozatal színterei lettek. A pátriárkák nemcsak a szerbség legmagasabb szintű egyházi és politikai képviselőit látták el, hanem a középkori szerb állam politikai örökségét is magukévá tették. Mindez nem jelentett kevesebbet, mint hogy a migrációs folyamatokkal párhuzamosan terjeszkedő szerb egyházszervezet egyúttal az egykori és a majdani szerb állam területi expanziójának és hatalmi igényeinek képviselőit is magára vállalta. Ennek a politikai szerepvállalásnak fontos megnyilvánulása a pátriárkák titulaturájának fokozatos bővülése, illetve a szerb kolostor- és püspökségalapítások nemzeti integrációs szerepe. A szerb kolostorok a török hódítással

és a szerb bevándorlással párhuzamosan jelentek meg Boszniában, Hercegovinában, Dél-Horvátországban, majd a Szávától és a Dunától északra fekvő hódolt magyarországi területeken. A szerzetesek megjelenését követte a hierarchia megszervezése. A 17. század derekára Skopjétől Budáig, a Dinári-hegységtől Erdély keleti határáig és Nyugat-Bulgáriáig terjedt a szerb püspökségek (amelyek a szerb egyházban metropólia rangúak voltak) és a kolostorok hálózata. Ezek a területek az ortodox papság tudatában egyúttal szerb földekké, a majdani szerb királyság részeivé váltak.⁸

A nagyfokú belső autonómia és a politikai igények ellenére az oszmánok elsősorban nem jogi-politikai, hanem gazdasági rendszerükbe illesztették a szerb egyházat; másképpen fogalmazva: a patriarchátus szerb és oszmán értelmezése alapvetően eltért egymástól, de ezek a különböző alapelvek jól megfértek egymás mellett. Ennek következtében a patriarchátusnak mint kvázi vazallus államnak az értelmezése sem állja meg a helyét. Az ipeki pátriárkák és a metropoliták berátjuk értelmében meglehetősen széleskörű egyházi, illetve hívek felett örökösödési és házassági ügyekben bíraskodási joghatósággal rendelkeztek. Emellett egyházuk tagjaitól az oszmán karhatalom segítségével adókat szedhettek, és ebből a bevételből törlesztették a kinevező iratért járó és az éves adóikat a Portának. Az oszmánok tehát az egyházi méltóságok betöltésében tulajdonképpen (*mutatis mutandis*) a tímár-rendszert és jövedelembérleti struktúrákat vették alapul, amelyek értelmében a főpapoknak a befolyt jövedelmek egy részét a kincstárba kellett befizetniük.⁹

A szilárd és jól kiépített szervezettel rendelkező szerb ortodoxia természetesen jelentős lépéselőnyben volt a katolikus egyház maradványaival szemben. Ezzel magyarázható, hogy a 15. század második felétől kezdve számos katolikus közösség csatlakozott az ortodox egyházhoz, annak ellenére, hogy a szerb klérus részéről tudatos térítési szándékról tulajdonképpen nem beszélhetünk, csupán gazdasági alávetési kísérletek történtek. A szerb pátriárkák és metropoliták berátjuk értelmében a katolikusok feletti joghatóságot is megkapták, ennek birtokában megpróbálták őket adófizetésre kényszeríteni. A katolikusok képviselői,

⁸ A fenti eszmefuttatás a bőséges irodalomból elsősorban az alábbiakra támaszkodik: LADISLAS HADROVICS, *L'Église serbe sous la domination turque*, Paris 1947, (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée VI.). Magyar fordítása (jegyzetek és bibliográfia nélkül): HADROVICS LÁSZLÓ, *Vallás, egyház, nemzetudat, (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt)*, Bp. 1991; ĐOKO SLIJEPCÉVIĆ, *Istorija Srpske pravoslavne crkve I. Od pokrštanjanja Srba do kraja XVIII veka*, Minhen 1962, (legújabb kiadása: Beograd 2002); SREĆKO M. DŽAJA, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegovina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*, (Südosteuropäische Arbeiten 80.), München 1984, 103–150. (további igen bőséges irodalommal).

⁹ A szerb ortodox egyházszervezet 17. századi felépítésére és jogi-pénzügyi viszonyaira alapvető: HELMUTH SCHEEL, *Die staatliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei*, Berlin 1943, (Abhandlungen der Preussischen Akad. der Wiss. Jg. 1942. Philos.-hist. Kl. 9.), 3–19.; JOSEF KABRDA, *Le système fiscal de l'église orthodoxe dans l'Empire ottoman*, Brno 1969, (Opera Universitatis Pukynianae Brunensis. Facultas Philosophica 135.); ALEKSANDAR MATKOVSKI, *Crkveni davački (keilise vesimlari) vo Obridskata arhiepiskopija (1371–1767)*, Prilozi MANU II. 2. Oddelenie za opštstveni nauki, Skopje 1971, 40–72.; RADMILA TRIČKOVIĆ, 'Srpska Crkva sredinom XVII veka', in *Glas SANU 320. Odbijenje istorijskih nauka 2* (1980) 61–164.; ALEKSANDAR FOTIĆ, *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu (XV–XVII vek)*, Beograd 2000. (Balkanološki institut SANU posebna izdanja 74.).

mindenekelőtt a bosnyák ferencesek természetesen ellenálltak, és török bíróság elé vitték a dolgot, bizonyítván, hogy ők más valláshoz tartoznak. A katolikusok számára ugyanis az ortodox püspökök adóztatási törekvései nemcsak anyagi veszteséget jelentettek, hanem identitásukat is veszélyeztették.¹⁰ Az ortodox–katolikus történelmi ellentét okait vizsgálva Srećko M. Džaja figyelte meg: a török hatóságok a 17–18. századi perekben szinte mindig a katolikusoknak adtak igazat, annak ellenére, hogy ők voltak kevesebben, és kevesebb pénzt is adtak a bírónak. Ennek okát a konszolidáció megőrzésének szándékában kereshetjük, ugyanis a katolikus kisebbség felmorzsolódásának megakadályozásával fenntartható volt a keresztények megosztottsága és az ebből származó (adott pillanatban kevesebb, de mégis folyamatos) bevételi forrás. Hosszú távon tehát a két egyházat egymás ellen kijátszó oszmán valláspolitiká nagyban hozzájárult a ortodox–katolikus viszony elmérgesedéséhez.¹¹

A balkáni vallási viszonyok alapkérdéseit, az évszázados gyűlölet okait ezek a problémák jelentik tehát, nem pedig a néhány elvetélt és periférikus uniós próbálkozás. Ha ezen kísérletek által érintett egyházmegyék és kolostorok földrajzi elhelyezkedését figyeljük, ez a marginális jelleg azonnal szembetűnik: szinte valamennyi próbálkozás a velencei–oszmán határvidék kolostoraiból, illetve a már keresztény uralom alá került szerb egyháziak részéről indult ki. Ennek a szabálynak az ipeki pátriárkáknak a pápasággal fenntartott kapcsolatai sem mondanak ellent. II. Jovan Kantul pátriárkának (1592–1614) Róma és a keresztény hatalmak irányában folytatott, tisztán politikai és katonai szempontú tájékozódását¹² utódai, Paisije Janjevac (1614–1647/1648) és Gavriilo Rajić (1648–1655/1656) is folytatták. A pátriárkákkal tárgyaló misszionáriusok, a dalmát Francesco de Leonardis és a rutén Pavlin Demski bizakodó jelentései ellenére sem gondolhatta senki komolyan, hogy a szerb hierarchia vezetői egyházuk egészével együtt valaha is egyesülnek Rómával. Utódaik, Maxim (1655/1656–1674) és Arsenije Crnojević (1674–1706) pedig nyílt katolikus-ellenességükkel immár semmilyen kétséget nem hagytak a szerb egyház vezetésének az unióval kapcsolatos teljes elutasítása felől.¹³

¹⁰ A kérdéskör nemzeti szempontból elfogult, de adatgazdag feldolgozása: KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, 'Massenübertritte von Katholiken zur »Orthodoxie« im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft', in *Orientalia Christiana Periodica* 3 (1937) 181–232.; Uő., 'Über die Gründe der Massenübertritte von Katholiken zur »Orthodoxie« im kroatischen Sprachgebiet', in *Orientalia Christiana Periodica* 3 (1937) 550–599.

¹¹ DŽAJA, *Konfzionalitüt und Nationalitüt* (op. cit. 8. jegyzet), 207–212. A kérdéskörre vonatkozó oszmán dokumentumokból közöl bőséges válogatást: VANČO BOŠKOV, *Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)*, Spomenik SANU 131. Odeljenje istorijskih nauka 7. Urednik: RADOVAN SAMARDŽIĆ, Beograd 1992, 7–95.

¹² JOVAN N. TOMIĆ, *Pečki patrijarh Jovan i pokret brišćana na Balkanskom Poluostrvu*, Zemun 1903; Uő., *Grada za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka*, Beograd 1933. (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda VI.).

¹³ JANKO ŠIRAK, *Arsenije Crnojević i unija*, Zagreb 1935; NEŽIĆ, *De pravoslavnis Jugoslavias* (op. cit. 4. jegyzet), 8–23.; RADONIĆ, *Rimska kurija* (op. cit. 5. jegyzet), 331–357. Ezekről a tárgyalásokról Jačov említett forráspublikációján kívül számos dokumentumot közzétett: EUZEBIJE FERMEŃDŽIN, 'Izprave god. 1559–1671. tičüće se Crne gore i stare Srbije', in *Starine JAZU* 25 (1892) 164–200.

Az uniós kísérletek földrajzi és történeti kontextusukat tekintve a keresztény hatalmak (a Habsburg Birodalom és a Velencei Köztársaság) keleti irányú terjeszkedésével, illetve az ortodox népesség nyugati irányú, a katolikus országokba történő migrációjával, vagyis a latin és a keleti egyház politikai jellegű találkozásával függtek össze. Az előbbi esetben a határvidéki ortodox egyházi és világi vezetők a nyugati (elsősorban velencei) tájékozódást kötötték össze a Rómával való egyesülés gondolatával, míg az utóbbi esetben az új társadalmi és politikai környezetbe történő integráció, és az ezzel együtt járó előnyök jelentették a fő mozgatórugót.

A 17. századi uniós mozgalmak központja az ipeki patriarchátus délnyugati szeglete, a cetinjei, budimljei és hercegovinai metropolíák és kolostoraik voltak. A montenegrói főpapok és szerzetesek uniós törekvései szorosan kapcsolódtak a hatalmuk alatt álló területeknek az Oszmán Birodalmon belüli egyre szélesebb körű autonómiájához. Montenegró a 17. századra a Balkán-félszigeten egyedülálló kiváltságokhoz jutott mind az adózás terén, mind pedig az oszmán jogszolgáltatás és közigazgatás szempontjából, az ország vezetői helyzetüket kihasználva igyekeztek az oszmán uralmat velencei fennhatóságra cserélni.¹⁴ Ennek a politikai folyamatnak a részei voltak Mardarije és Vizarion cetinjei metropoliták uniós törekvései, akik 1639 és 1655 között Francesco de Leonardis és Pavlin Demski misszionáriusok munkája nyomán gyakorlatilag elfogadták a római egyházzal való egységet. Egy későbbi adat a nyugati határvidék és a központi szerb egyházi vezetés lehetséges feszültségeire is rávilágít: 1672-ban a cetinjei vladika, Ruvim Boljević az ipeki pátriárkával való anyagi és joghatósági viszálya miatt tájékozódott a pápasággal való egyesülés irányába.¹⁵ A metropoliták mellett olykor az egyes kolostorokból is jelentkeztek szerzetesek a dalmáciai püspököknél és a Szentszéknél, és némi (főleg anyagi) segítség fejében több-kevesebb érdeklődést mutattak az unió iránt. Montenegró és Dél-Szerbia területéről a budimljei, moračai és mileševói, Hercegovinából pedig a trebinjei, zavalai és žitomislíci kolostorokból érkeztek nyugatra küldöttek.¹⁶

A határvidéki helyzet által indukált egyesülési törekvések figyelhetők meg a Montenegróhoz közeli, tengerparti falvakban is. Az antivari érsek és a cattarói püspök joghatósága alá tartozó, velencei uralom alá került települések szerb lakossága folyamatosan csatlakozott az unióhoz: a pastrovići terület falvait Vincenzo

¹⁴ Montenegró helyzetéről az Oszmán Birodalomban bőséges szakirodalom áll rendelkezésre. Montenegró önállóságát az Oszmán Birodalmon belül túlzottan hangsúlyozza, és heves szakmai vitákat váltott ki: BRANISLAV ĐURĐEV, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku. Prilog jednom neresenom pitanju iz naše istorije*, Sarajevo 1953. A viták historiográfiájára lásd: BOGUMIL HRABAK, 'Posleratna istoriografija o Crnoj Gori od kraja XV do kraja XVIII veka i udeo »Istorijskih zapisa« u njoj', in *Istorijski zapisi* 33 (1980/4) 11–15.

¹⁵ JANKO ŠIMRAK, 'Sveta Stolica i Franjevci prema pravoslavnoj crkvi u primorskim krajevima', in *Nova Revija vjeri i nauci* 9 (1930) 22–38., 81–92., 407–421.; NEŽIĆ, *De pravoslavni Jugoslavii* (op. cit. 4. jegyzet), 23–36; RADONIĆ, *Rimska kurija* (op. cit. 5. jegyzet), 128–151. 396–401.; legújabbán: ALEKSANDAR STAMATOVIĆ, *Kratka istorija mitropolije crnogorsko-primorske (1219–1999) sa sematičkom za 1999. god.*, Cetinje 1999, 20–21.

¹⁶ JANKO ŠIMRAK, 'Hercegovvački metropolit Avakum i manastir Zavala prema papi Klementu X', in *Nova revija vjeri i nauci* 11 (1932) 108–117.; NEŽIĆ, *De pravoslavni Jugoslavii* (op. cit. 4. jegyzet), 45–51.; RADONIĆ, *Rimska kurija* (op. cit. 5. jegyzet), 301–329., 359–386. passim.

Bucchia cattarói püspök és Francesco de Leonardis vezették át a római egyházzal való egységre az 1630-as években, ugyanígy a Cattarói-öbölben fekvő Grbalj falu Giovanni Pasquali misszionárius munkája nyomán, a velencei fennhatósággal együtt ismerte el 1647-ben a római pápa főségét is. Hasonló eredményeket ért el a század második felében egyházmegyéje területén az unió elkötelezett híve, Andrija Zmajević antivari érsek is.¹⁷

A keresztény földre menekült szerbek közötti uniós törekvések közül a legjelentősebb az úgynevezett márcsai unió, amely a maga bizonytalanságaival ugyancsak jó példáját nyújtja az ilyesfajta próbálkozások összes buktatójának. Horvátországnak az oszmánokkal határos, a folyamatos háborúk által teljesen elpusztított vidékeire 1587-től kezdve folyamatosan települtek be ortodox vallású balkáni népelemek, akiket elsősorban jogi szempontból összefoglalóan vlachoknak hívtak. Az új telepesek kezdettől fogva jelentős kiváltságokat élveztek: mindenekelőtt nem földesúri joghatóság, hanem katonai parancsnokság alá tartoztak, és adózniuk sem kellett a terület eredeti birtokosainak.¹⁸ Egyházi szempontból továbbra is az ipeki pátriárka joghatósága alatt álltak, püspökök a vretanji címet viselte. Ez titulus szó szerint ugyan a brit szigeteket jelenti, de valójában a távoli nyugat, konkrétan Horvátország szinonimája volt.¹⁹ A horvát rendek évszázados küzdelmet folytattak a vlachoknak a rendi keretekbe való beillesztése érdekében, ebben a küzdelemben a zágrábi püspökök meghatározó szerepet játszottak. Zágráb főpapjai a 16–17. században minden szempontból súlyos anyagi és joghatósági károkat szenvedtek. Egyházmegyéjük egy része török uralom alá került, a Zrínyiek muraközi uradalmában a reformáció hódított; a határ innenső oldalán levő birtokaikra pedig a vlachok költöztek be, akik nem fizettek földesúri adókat és tizedet, ráadásul az ortodox egyház hívei voltak.²⁰ Magától értetődik tehát, ha a katolikus restauráció iránt elkötelezett és a horvát állami berendezkedésben is kulcsszerepet játszó főpásztorok minden eszközzel igyekeztek a püspökség anyagi, egyházi és pasztorális súlyát növelni. Komoly küzdelmet folytattak javaik visszaszerzéséért, egyedülként a horvát földesurak közül adóztattak a hódoltságban, megszerezték

¹⁷ NEŽIĆ, *De pravoslavris Jugoslavris* (op. cit. 4. jegyzet), 36–44.; RADONIĆ, *Rimska kurija* (op. cit. 5. jegyzet), a fentebb idézett helyen.

¹⁸ A horvát történetírás az elmúlt évtizedekben igen sokat foglalkozott a vlach kérdés történetével. A kérdés bőséges irodalmának áttekintése: ZEF MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2004. (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka hrvatka povijesnica). Májig jól használható, a szélesebb kontextust bemutató összefoglalás: JOSIP ADAMČEK, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII. stoljeća*, Zagreb 1980. (Grača za gospodarsku povijest Hrvatske. Knjiga 18.). A horvát határvidék szerb lakosságára és egyházára legújabbban: DUŠAN LJ. KAŠIĆ, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004 (főleg: 141–156., 321–344).

¹⁹ RADOŠLAV M. GRUJIĆ, »Vretanjska ostrva« u svečanoj titulaturi pećkih patrijaraha XVII i XVIII veka, in *Glasnik Skopskog naučnog društva* 13 (1934) 203–208.

²⁰ A zágrábi püspökség kora újkori történetéről máig nem készült átfogó monográfia. Az újabb irodalomból lásd: MIRKO VALENTIĆ, *Zagrebačka biskupija i hrvatsko-turski ratovi, Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*, Zagreb 1995. 189–198. ANDRIJA LUKINOVIĆ, *Zagreb – devetstoljetna biskupija*, Zagreb 1995. 157–217.; *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Red. JURAJ KOLARIĆ, Zagreb 1995, 233–361.

a pécsi püspökség Dráván-túli részei feletti joghatóságot, és hódoltsági püspöki helynököt állítottak a szlavóniai ferencesek közül.²¹

Ennek a restaurációs törekvésnek a részét képezték a vlachok uniója, majd az egyházszerkezeti beillesztésük érdekében kifejtett erőfeszítések. 1611-ben Simeon vretanjei püspök Rómában unióra lépett a katolikus egyházzal, ezzel megindult a katolikus hittérítés a vlachok között. Valójában azonban egyik fél, az ortodox és a katolikus sem azt kapta, amit remélt. A szerbek számára az unió tétje egyházi autonómiájuk biztosítása és beilleszkedésük megkönnyítése lett volna. Mindez nyilván nem jelentette a hagyományos egyházi és kulturális kapcsolatok megszakadását, hiszen püspökeik továbbra is az ipeki pátriárkával szenteltették fel magukat, szerzeteseik pedig szoros kapcsolatban álltak a szerbiai és szerémségi szerb kolostorokkal. Vagyis ők nyilván egy külsődleges aktusnak, politikai kompromisszumnak értékelték az uniót, amely vallási életüket és kulturális kötődéseiket egyáltalán nem érintette. Nem véletlen, hogy a közöttük megforduló horvát és rutén misszionáriusok vagy a zágrábi püspökök a papságot és a híveket továbbra is egyértelműen szakadárnak minősítették. A zágrábi püspökök viszont hallani sem akartak egy önálló unitus püspökség felállításáról egyházmegyéjük területén, hiszen ezzel tovább növekedett volna az amúgy is tekintélyes joghatósági veszteséglistájuk. Jellemző körülmény, hogy az első hat püspök esetében még megfelelő címet sem sikerült találni az egyesült püspökök számára: Róma az egyébként fiktív svidnici címet nem engedélyezte, mondván: keleti rítusú püspök nem viselhet latin titulust. Bécs a magyar korona püspökségei közé beilleszthetetlen vretanjeihez nem járult hozzá, Zágráb pedig nem is önálló püspökségben, hanem csupán rítusvikariátusban gondolkodott. Nem csoda tehát, ha az unió egyébként sem túl erős hatása a század második felére tovább gyengült, hogy végül az ipeki pátriárka és a szerb tömegek 1690. évi bevándorlása végzetesen behatárolja az egyesült közösségek számát.²²

²¹ FRANJO EMANUEL HOŠKO, Luka Ibrišimović i crkvene prilike u Slavoniji i Podunavlju potkraj 17. stoljeća, Uő., *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*, Zagreb 2000, (Analecta Croatica Christiana XXXII.) 123–137.

²² A 2. és 4. jegyzetben idézett munkákon kívül lásd: NIKOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, II, Oenipontae 1885, 699–812.; ALEKSA IVIĆ, 'Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII. veka', in *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva* 18 (1916/2) 1–21.; IOANNES ŠIMRAK, *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. secundum selecta documenta nondum edita, ex Tabulariis Romanis Vaticanis, S. Congregationis de Propaganda Fide et almae Ecclesiae Zagrabienensis eruta I. De rebus gestis unionis in confinis Croatiae ab episcopo Simeone Vratanja usque ad Sabbam Stanislavić (1611–1661)*, Zagreb 1926, (Hrvatska Bogoslovska Akademija 7.); Uő., 'Povijest Marčansko-svidničke eparhije i crkvene unije u jugoslavenskim zemljama', in *Bogoslovska Smotra* 12 (1924) 64–81., 160–187., 286–311., 412–446., 13 (1925) 33–58.; Uő., 'Marčanska eparhija', in *Bogoslovska Smotra* 18 (1930) 31–73., 19 (1931) 17–50., 147–191.; ZLATKO KUDELIC, 'Izvješće zagrebačkoga biskupa Benedikta Vinkovića apostolskom nunciju Casparu Mattheiju o Marčanskoj biskupiji i Vlasima iz 1640. godine', in *Povijesni prilozi* 19 (2000) 153–179.; Uő., 'Prvi marčanski grkokatolički biskup Simeon (1611–1630.)', in *Povijesni prilozi* 23 (2002) 145–192.; Uő., 'Prijedlog dvorskih savjetnika caru Leopoldu I. o smjenjivanju marčanskog biskupa Gabrijela Mijakića i sužavanju vlaških povlastica iz 1668. godine', in *Croatica Christiana Periodica* 26/51 (2003) 79–100.; Uő., 'Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije („biskupije Vlaha“)' zagrebačkog biskupa Petra Petretića iz 1662. godine', in *Povijesni prilozi* 25 (2003)

Ennél is vérszegényebb volt a török kiűzése utáni pécsi és szerémségi unió, ahol az I. Lipóttól széleskörű kiváltságokat elnyert szerb népesség körében igyekeztek a jezsuita misszionáriusok és a székhelyüket újból elfoglalt püspökök uniós propagandát kifejteni. A pécsi jezsuita templomban a dunántúli szerb papok által 1690-ben letett hitvallásnak egyszerűen nem lett folytatása, a régióban egyetlen unitus közösség sem keletkezett; a Szerémségben pedig az unitus püspökök, világi és egyházi támogatás nélkül gyakorlatilag tehetetlenek voltak a jól kiépített ortodox egyházszervezettel, és különösen Arsenije Crnojević ipeki pátriárka unióellenes tevékenységével szemben.²³

A horvátországi és magyarországi helyzethez igencsak hasonlított a Dalmáciába menekült szerbek sorsa. A dalmát városok elővárosaiban a candiai háború (1645–1669) során nagyszámú balkáni néptömeg telepedett meg, főleg a szerb ortodox egyház hívei.²⁴ Ők, akárcsak északabbra húzódó hitsorsosaik, élvezték a velencei katonai vezetés támogatását. A dalmáciai püspökök és az általuk küldött misszionáriusok, zágrábi kollégáikhoz hasonlóan, az unió érdekében dolgoztak, de mindezt nem önálló egyesült egyházszervezet kiépítésével képzelték el. A két dalmáciai unió, az Epifanije Stefanović által 1648-ban, illetve a Nikodím Busović által 1693-ban kötött egység az önálló unitus püspökség hiányában és az erős dalmáciai szerb egyház ellenállásán bukott meg.²⁵

Igazából nagyon jellemző az egész történetre, hogy kik is maradtak ki belőle: a balkáni egyházi viszonyokat valóban testközelből ismerő, bennszülött katolikus egyháziak. A bosnyák ferencesek és a raguzai kolóniakon tevékenykedő káplánok sohasem folytak bele ezekbe az akciókba, sőt a vallási és kulturális különbségek miatt egyenesen lehetetlennek tartottak az ortodoxok körében folytatott bármiféle térítőmunkát. Pietro Massarecchi későbbi antivari érsek, balkáni apostoli vizitátor már 1623-ban esélytelennek tartott minden missziós próbálkozást a szerbek körében.²⁶ Ugyancsak értelmetlennek gondolta a térítést Matteo Gondola, a Raguzai

187–216.; Uő., 'Izvjješće zagrebačkog biskupa Petra Petretića o Svidničkoj (Marčanskoj) biskupiji caru Leopoldu I. iz 1667. godine', in *Povijesni prilozi* 26 (2004) 69–97. A magyar szakirodalomban az egyetlen áttekintés: HORÁNYI LUKÁCS, 'A márcsai görögkeleti püspökség kialakulása', in *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv* 1 (1936) 150–176.

²³ Šimrak a kérdésről több terjedelmes tanulmányt írt a kőrösi görög-katolikus püspökség 1932 és 1937 között megjelent kalendáriumában. Összefoglalóan: ŠIMRAK, *Graeco-catholica Ecclesia* (op. cit. 2. jegyzet), 13–30. A források: NILLES, *Symbolae*, II (op. cit. 22. jegyzet), 786–795.

²⁴ Számos adat a dalmáciai migrációra: MARKO JAČOV, 'Le guerre Veneto-Turche del XVII secolo in Dalmazia', in *Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria* 20 (1991).

²⁵ JANKO ŠIMRAK, 'Crkvena unija u sjevernoj Dalmaciji u XVII. vijeku', in *Nova revija vjeri i nauci* 11 (1932) 253–287.; MILE BOGOVIĆ, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, Zagreb 1993². (Analecta Croatica Christiana XIV.), 22–80. Számos forrást közzétett: GIUSEPPE GENTILEZZA, 'Miscellanea di documenti che si riferiscono alle relazioni della Chiesa slava-ortodossa mista colla latina in Dalmazia', in *Bessarione* 17 (1913) 490–512.; Uő., 'Su la storia della Chiesa slava ortodossa in Dalmazia. Documenti inediti', in *Bessarione* 18 (1914) 70–96.; Uő., 'Miscellanea di documenti su la Chiesa greco-rassiana dalmata nelle sue relazioni con la latina', in *Bessarione* 18 (1914) 232–242.; Uő., 'Miscellanea di documenti che si riferiscono alle relazioni della Chiesa slava-ortodossa mista con la latina in Dalmazia', in *Bessarione* 18 (1914) 357–372.; Uő., 'Della Chiesa slavo-greca-rassiana in Albania, Montenegro, Serbia, Bosnia-Herzegovina, Dalmazia', in *Bessarione* 25 (1921) 120–135.

²⁶ KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, 'Izvjješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilika katol.

Köztársaság isztambuli követe 1674-ben összeállított jelentésében, elsősorban az ortodox és a latin egyházi kultúra különbségei miatt.²⁷ A Propaganda Kongregáció balkáni prokurátora, a nagyon komoly helyismerettel rendelkező Francesco Ricciardi raguzai pappal 1676-ban a Rómába induló trebinjei szerzeteseknek nem adott ajánlólevelet, mert azok szerint becsapják a római hatóságokat, szándékuk komolytalan.²⁸ A szintén raguzai illetőségű trebinjei katolikus püspök, Antonio Primi 1672-ben a zavalai szerzeteseket ajánlotta ugyan a Propagandának, de inkább csak azért, mert szerintük így kevésbé fogják zaklatni a környékbeli katolikusokat.²⁹

Túlzásai ellenére is nagyon tanulságos Nikola Ogramić boszniai püspök véleménye 1676-ból. Szerinte a Rómába járó szerzetesek semmivel sem kevésbé szakadárook a többi szerb kalugyernél, akik közül a vladikáik is kikerültek; ezek zaklatják a katolikusokat, a török bíróságok elé kényszerítik őket. Szó sincs a pápának ígért engedelmességről, csupán a szokott baksisért mennek az Örök Városba, meg a kegyszerekért, ezzel aztán kábítják az egyszerű népet, mondván: ha a pápa is adót fizet nekik a szerb egyház primátusának elismeréseként, akkor ők miért nem fogadják el a joghatóságukat? A kelyheket aztán eladják a törököknek, akik abból isznak a katolikusok szemé láttára. A pápától kapott alamizsnából lefizetik a szultánt és fermánt vásárolnak maguknak, mert azt állítják, hogy a pápa pénze sokkal hatásosabb a katolikusok ellen, mint bármely más fizetőeszköz: abból tíz scudo többet ér, mint a másiktól ezer. A boszniai püspök beszámolója végén nagyon kérte: jelentése maradjon titokban, se a kalugyereknek, se pedig a dalmát misszionáriusoknak ne említsék, mert ez utóbbiak általában nem ismerik a szerb papok természetét és bizalmaskodnak velük.³⁰

Ha összegezni kívánjuk az uniós törekvések kudarcának okait, akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg. A hatalmas kiterjedésű és igen szilárd intézményrendszerrel, továbbá a súlyos vallási, kulturális és politikai küldetéssel rendelkező ipeki patriarchátus esetében az egyesülési kísérletek minden társadalmi, politikai és kulturális realitást nélkülöztek, a földrajzi és szervezeti értelemben is marginális vladikák és szerzetesek elszigetelt próbálkozásait jelentették, komoly egyházi és világi támogatottság nélkül. Az aktuálpolitikai körülmények és az általában homályban maradt belső egyházi feszültségek változásával a Róma iránti érdeklődés megszűnt. Az oszmán hatóságok – éppen a politikai háttér miatt – olykor nagyon ellenségesen fogadták a nyugati tájékozódást, ez többeknek, így Paisij budimljei metropolitának és Gavriilo Rajić ipeki pátriárkának az életébe került. A keresztény területek katonai és kamarai szervei pedig inkább közönnyel, sőt sokszor kifejezett rosszallással fogadták az uniós törekvéseket, a szerbséget egyházi jogai elismeré-

naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624', in *Starine JAZU* 39 (1938) 6., 11., 27–28.

²⁷ KARLO HORVAT, 'Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja', in *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 21 (1909) 382–383.

²⁸ NEŽIĆ, *De pravoslavni Jugoslavii* (op. cit. 4. jegyzet), 49.

²⁹ DOMINIK MANDIĆ, *Hercegovnački spomenici franjevačkog Reda iz turskoga doba I. (1463–1699)*, Mostar 1934, 199.

³⁰ BASILIUS PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, Romae 1959, (Studia Antoniana 12.) 60–62.

sével igyekeztek még lojálisabb alattvalóvá és ütőképesebb katonasággá tenni. A katolikus püspökök részéről a joghatóság biztosítása volt az elsődleges célkitűzés, amely egyházszerkezeti betagolással, hosszabb távon pedig latinizációval járt volna együtt. Az unió körül serénykedő dalmát, olasz és rutén misszionáriusok kevés helyismerettel és általában alaptalan entuziazmussal ugrottak neki a feladatnak. A Szentszék ugyan kevés kivételtől eltekintve nem utasította el az egyesülési szándékkal Rómához fordulókat, ez nem is lett volna tőle elvárható a katolikus felekezet expanziójának korában, de az idő múlásával egyre bizalmatlanabban és kevesebb lelkesedéssel fogadta az Örök Városban feltűnő szerb kalugyereket. Az a fokú elszánt unionizmus, amellyel a szerb történetírás máig vádolja Rómát, legalábbis a balkáni kísérletek történetében, messze nem jellemző a barokk pápaságra.